

գեխօսօրէն բոլորովին անտեղի է ուրիշ սիրահանի խնդիր ընել, երբ ըստ Ձեռագրին հաւանական մեկնութեան Նինոս եւ իր նշանածը սիրով իրարու հետ կապուած էին: Եթէ լուրջ նկատողութեան փաստ մը կայ, ան ալ Նինոսի Հայաստանի արշաւանքն է, որ դարձեալ շատ կասկածելի պէտք է նկատենք, քանի որ ըստ վէպին Նինոս Հայաստան կ'արշաւէ «կատողած Հայերը նուաճելու համար»: Կ'երեւայ թէ նախընթաց տողերու մէջ խօսք եղած ըլլալու է Հայերու ապստամբութեան մը մասին. ապա թէ ոչ «կատողած Հայերը նուաճել» խօսքը իմաստ չունի: Եւ կամ՝ պիտի ըսենք թէ ըստ վէպին Նինոս թերեւս նախընթաց արշաւանքի մը միջոցին իր նշանածին միւս սիրականը՝ այսինքն՝ Արայ բռնած եւ կամ սպաննած ըլլալուն համար Հայերը կատաղեր էին: Առաջին ենթադրութիւնը կարելի է, բայց ոչ ցուցանելի. վասն զի ցուցում չկայ, իսկ երկրորդը բոլորովին հակառակ է Արայի առասպելին, ուր Արայ ոչ թէ Նինոսէն, այլ Շամիրամէն մղուած պատերազմի մը մէջ կը սպաննուի:

ԴՈՒՅ. Հ. Ա. ՄԱՏԻԿԱՆ

ՄԻՀՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՁ

(Շարունակութիւն):

Ե.

ՄԻՀՐԻ ԳԻՒՅՈՒՄԸ

1.

Կրօնների պատմութեան մէջ յաճախ կարելի է նկատել այն երեւոյթը, որ բարի աստուածը կամ զիւցաղնը ժամանակի ընթացքում օժտուում է չար աստծու, չար թացքում օժտուում է չար աստծու, չար զիւցաղնի կամ դեւի յատկութիւններով: Այս երեւոյթը կարելի է անուանել դիւանցում: Դիւանցումը կատարուում է երկու ցում: Դիւանցումը կատարուում չար են ուղղութեամբ. առաջին դէպքում չար աստուածուհի օտար ժողովուրդների բարի աստուածները կամ զիւցաղները՝ երկրորդ աստուածները կամ զիւցաղները եւ դառնում զիւցաղնի չարքում: Կարճ ասելու համար առաջին կարգի դէպքերը կ'անուանենք օտար

քրիստոնէական, իսկ երկրորդ կարգի դէպքերը՝ սեփականի դիւանցում: Կրօնների պատմութեան մէջ օտարների դիւանցման ամենատիպայուն օրինակներ տալիս է Հին Կտակարանը, որ բոլոր աստուածները սուտ ու չար կը յայտարարէ: Հրէական կարծիքի բանաձեւումը տալիս է սաղմոսերգուն՝ ասելով, թէ «ամենայն աստուածք հեթանոսաց դեւք են»¹: Սեփականի դիւանցման նշանաւոր օրինակն է արիական աստուածների դիւանցումը: Յայտնի է, որ հնագոյն դարերում արիական ազգերն ընդհանուր դիցաբանութիւն են ունեցել. այս յատկապէս անվիճելի է հնդկների ու պարսիկների վերաբերմամբ: Սակայն ժամանակի ընթացքում պարսիկները հասնում են կրօնական դարգացման մի աստիճանի, երբ սկսում են դիւանցել իրենց պաշտած հին աստուածները, որոնք շարունակում էին պաշտուել հնդկների կողմից: Սրա հետեւանքով վերջին բարի աստուածները, մէջն առած նոյն իսկ լոյսի աստուած Ինդրան էլ, դառնում են չար ոգիներ ու դեւեր²: Մինչեւ անգամ ասորիքիտերէն deva բառը, որ նշանակում էր լոյս ու աստուած՝ զենդերէսում daeva եւ պահլաւերէսում ու պարսկերէսում dev փոփոխանքների վերածուելով սկսում է նշանակել չար ոգի կամ դեւ³:

Կրօնների պատմութեան հասարակագիտական ուսումնասիրութիւնն անշուշտ պէտք է աչքի առաջ ունենայ դիւանցման երկու տեսակներն էլ՝ չմոռանալով սակայն, որ կրօնի զարգացման ընթացքում հսկայ դեր վիճակում է ոչ թէ օտարների դիւանցման, այլ սեփականի դիւանցմանը: Վերջինս է գաղափարաբանական ցուցանիշը հանրային հոգեբանութեան փոփոխութիւնների, որոնք ոչ այլ ինչ են, բայց եթէ հանրային-ընկերական կեցոյթից բխող երեւոյթներ: Հայ կրօնի պատմութեան մէջ էլ դեր է խաղացել դիւանցումը իւր երկու տեսակներով:

Մեր դիցաբանութեան օրինակներ են իէն ու Բարչամը: Ասորա-բարեւայիների մեծագոյն աստուածը — երկնքի ու արե-

¹ Մեր մատենագիրների մէջ Եզնիկն օգտուում է այս բանաձեւից գրելով. «Եւ զի դիւանց գիւտ է կռապաշտութիւնն, վկայ է Դաւիթ, թէ ամենայն աստուածք հեթանոսաց դեւք են» (Եզնիկ, Բ, 105):

² Յմն, «Исследования», 68—69, 77:

³ Յմն, «Исследования», 77, Hübschmann, «Arm. Gr.» 140:

դակի աստուածը — Բէլ (= Բաալ) ու Բար-
Շամ (= Բաալ-Շամին) անունով՝ հին հայե-
րէն ներկայանում է իբրեւ չար ու բռնակալ
տիտան, աստուած, որի դէմ կռուի են ել-
նում հայրենի մեծագոյն աստուածները
կամ դիւցազները, Հայկն ու Արամը: Մի-
ջին դարերում օտարին դիւացման հիանալի
նմուշներ են այն որակումները, որ տալիս
են հայ դաւանաբանները մահմեդականու-
թեան հիմնադրին—Մահմեդին ու մահմեդա-
կանութեան Մեսիային, այն է Մահդուն
կամ Մեհդուն: Գրիգոր Տաթեւացու «Ընդ-
դէմ Տաճկաց» հետաքրքրական գրութեան
Մահմեդին անուանում է Կարապետ Նե-
ոին, իսկ Մահդուն, որ ըստ մահմեդա-
կաների դեռ գալու է, Նեոն¹:

Յատկապէս ուշադրաւ են սեփականի
դիւացման օրինակները մեզանում:

Ահա քաջ կամ քաջք բառը: Ոչ միայն
քաջութիւնն էր համարում հայոց մէջ ա-
մենամեծ առաքինութիւն, այլ եւ մեծագոյն
առաքինութիւնը կոչում էր քաջութիւն:
Հայոց աստուածներին ու դիւցազն արքա-
ներին էր տրուում «քաջ» մականը: Քաջ
ողինները կամ քաջերն ամպրոպի ու կայ-
ծակի վիշապամարտ զինակիցներն էին,
բարի ոգիներ, ինչպէս քրիստոնէական կրօ-
նի մէջ՝ հրեշտակները: Քաջերն էին բռն-
նում, կալանաւորում վիշապազոյններին ու
ղեւերին: Հիմնուելով նաեւ մի հին ձեռագիր
բառարանի վրայ, որ գրում էր, թէ «քաջ է
ողի ըստ ինքեան բարի», Մկրտիչ Էմինը քա-
ջերին կամ քաջերին միանգամայն ճիշտ
բնորոշում էր իբրեւ «բարի ոգիների, որոնք
հակադրւում են զեւերին կամ չար ոգիներ-
ին»²: Սակայն երբ ժամանակները փո-
խում են եւ քրիստոնէութեան մօտ գոր-
ծելու հետեւանքով փոփոխւում են կրօնա-
կան-դիցաբանական հայեացքները, հեթա-
նոսութեան բարի ոգի քաջերը դիւանում
են, եւ այս բառը կորցնելով իւր լաւ
իմաստը՝ դառնում է «չարք» կամ «չա-
րունք» բառերի նոյնանիշ³:

¹ Բարդէն եպ. Կիւլեօքեան, «Իսլամը հայ մատե-
նագրութեան մէջ», «Հանդէս Ամսօրեայ», 1926, էջ 450. —
«Եւ որ այժմ եկեալ է մոլոր առաջնորդն ձեր, որ է Կա-
րապետ Նեոինն...» Մեռանին ի ձեռս Նեոինն, որ է
Մահդին էլ զամաննս:

² ԾԱՌԻ, 45:

³ Տարբեր տեսակետ պաշտպանելով՝ քաջերի մասին
մանրամասն խօսել է Մ. Աբեղեանը. տեսէք Abeghian,
104—110 ու Աբեղեան, «Հայ գող. առասպելներ», 370—376:

Էմինն իբրեւ դիւացման օրինակ բերում
է նաեւ Արուսեակ անունը կամ բառը: Նրա
ասելով Արուսեակ (= Արուսի-ակ) բառը ոչ
այլ ինչ է, բայց եթէ սանսկրիտներէն arushi
կամ arusha բառը, որ իբրեւ յատուկ անուն
գործածուելով նշանակում էր «առաւօտուայ
փայլուն աստուածութիւն»: Երկնային մար-
միկների պաշտամունքի շրջանում փայլուն
լուսաստղ Աստղիկը կամ Արուսեակը պաշ-
տուել է իբրեւ բարի աստուած կամ աս-
տուածուհի¹: Բայց ահա գալիս է քրիստո-
նէութիւնը: Արուսեակն այլ եւս չէր կարող
բարի ոգի համարուել. նա դիւանում է, եւ
հայերն սկսում են Արուսեակ անուանել «գա-
սից թափած» հրեշտակին, սատանային,
երկնավէժ սաղայէլին²:

Վերջապէս յիշենք Սանդարամետի դար-
գացումը: Հայոց Սպանդարամետը զենդա-
կան Spenta armaiti՞նը, պահաւան Spanta-
armatը, նոր պարսկական Sipandarmat — Is-
pandarmatն³: Սա երկրի ոգին էր, համա-
պատասխանում էր յունաց Դիոնիսին եւ եր-
կրագործ Ժողովրդի մէջ անշուշտ ամենա-
յարդի աստուածութիւններից մէկը պէտք
է համարուէր: Հայաստանում քրիստոնէու-
թեան ծաւալումն ազդեց Սանդարամետի
բնոյթի վրայ էլ: Այս դէպքում էլ հինն ու
վատը դարձաւ հոմանիշ: Կենսատու մայր
երկիրն, արգասաբեր Սանդարամետը դար-
ձաւ մահահոտ անդունդ, սոսկալի դիւարան,
չարքերով ու սատանաներով լի ստորեր-
կրեայ աշխարհ, որը հակադրւում է լուսաշ-
խարհին եւ կուում երկնքի ու երկնայինների
դէմ⁴: Սանդարամետականը համազօր է
դառնում սատանայականին, եւ սանդարա-
մետական ասելիս չառ անդամ հասկացւում
է հէնց ինքը Սատանան: «Եւ ահա կարծիս
կասկածանաց մեզ եղեալ՝ յԱշտիշատայ դից

¹ Այս պաշտամունքի հետքը գտնում ենք հայ Ժողովրդի արդի այն հաւատալիքի մէջ, թէ միայն Արուսեակ աստղի տեսքն է մեռնում օձերին, Abeghian, 37:

² ԾԱՌԻ, 77, Աբեղեան, «Հին հաւատք», 111: Մի նմուշ
Գր. Մարտիրոսից. «Չար ոչ գոյ է եւ ոչ գոյացեալ եւ
ոչ ի գոյ է, եւ զհարգ ի սատանայէ ասեմ եղեալք, որ
երբմն Արիւսակն (sic) էր: «Թղթերը», Հ., «Առ իբրա-
հիմ ամբայն վասն հաւատոց», 181:

³ ԾԱՌԻ, 35, Գեղեր, «Գիցարանութիւն Հայոց»,
«Բազմալեզոյ», 1897, էջ 21—22, Hübschmann, «Arm.
Gr.», 73—74, Աբեղեան, «Հին հաւատք», 307—312, Թ. Ար-
ծրունու Ա, Գ, 28-ի աղաւաղում խօսքը — «Երկիր պան-
դարմառ — Իսպանդարամառ աստուծոյ էր — ուղղովմ է Իսփան-
դանդիկ Իսպանդարամառ փոփոխակով այսպէս. «Երկիր»
⁴ ԾԱՌԻ, 35:

Ըստ այս ենթադրական ճիշդագրության՝ սկզբնապես պետք է եղած լինին բարի Արտաւազդի (Թ. 1) ու չար Շիդարի (Թ. 2) անկախ զրոյցներ։ Այս զրոյցները միացել են եւ առաջ են եկել միացեալ փոփոխականներ, որոնցում բարի հերոսն Արտաւազդն է, իսկ չարը Շիդարը. Թ. 3-ում սրանք ժամանակակից են եւ հաւանօրէն հակառակորդ, իսկ Թ. 4-ում արդէն դարձել են հարադատներ. Արտաւազդը բարի հայրն է, իսկ Շիդարը՝ չար որդին։ Վերջապէս գալիս են երեք խառն փոփոխականներ, որոնցից մէկում (Թ. 5) Արտաւազդը թէ չար է եւ թէ բարի (Շիդարը հանդէս չէ գալիս), միւսում՝ (Թ. 6) հերոսը չար է եւ կոչւում է Շիդար-Արտաւազդ, իսկ վերջում (Թ. 7) Շիդար յատուկ անունը դարձել է հասարակ անուն կամ ածական եւ չար հերոսը կոչւում չիդար Արտաւազդ։

Մեր այս ենթադրական ճիշդագրության գլխաւոր կողմաններից մէկն այն համոզումն է, որ սկզբնապէս Շիդարը յատուկ անուն է եղել, ապա դարձել հասարակ անուն՝ դեւ, չար ոգի նշանակութեամբ եւ յետոյ միայն ստացել խենթ կամ խելագար բարի իմաստ¹։ Առաջին անգամ Գրիգոր Խալաթեանցն է 1896ին ընդունել, որ Շիդարի զրոյցը եղել է նոյն իսկ Խորենացու ժամանակ, եւ Շիդար անունը ենթադրաբար համեմատել է պարսկերէն շիդա բարի հետ, որ նշանակում է խելագար (Халатьянц, I, 318—322)։ Տաս տարի յետոյ Վենետիկի Միլիթարիաններից Ներսէս Վ. Անդրիկեանը միաժամանակ երկու բացատրութիւն է տուել. նախ որ «Շիդար» բառը կարող է լինել արաբերէն շարը բառը, որ նշանակում է անառակ, մոլեգին, եւ երկրորդ որ Շիդար անունը, եթէ հին է այս յորջորջումը, կարող է փոփոխակի լինել Տիրիթ-Արտաշեսի որդի Աշխադարի անունն («Բազմավէպ», Վենետիկ 1906, էջ 56—59)։ Վերջին բացատրութեան դէպքում ուրեմն բառի յաջորդական օղակներ պիտի եղած լինեն Աշխադար-Ալիշադար-Շադար-Շիդար։ Այս բացատրութիւնն ընդունում են Ստ. Կառնայեանցն («Անյայտ դաւառներ Հին Հայաստանի», Վաղարշապատ 1914, էջ 52) ու Կ. Կոստանեանցը (Գրիգոր Մազիստորոսի «Թղթերը», 322)։ Մենք Շիդար անունն Աշխադարի հետ կապելն էլ համարում ենք

ծայրայեղ պատմականացման հետեւանք։ Խնդրին դարձեալ պետք է մօտենալ դիցաբանական ակնոյցներով։ Երբ Գրիգոր Մազիստորոսն «Աշտիշատայ դիւցադնական դիւական դից» կողքին ու «Սանդարամետականի» — սատանայի մօտ դնում է չիդարներին՝ դրելով, թէ «չուայտական չիդարացն չարս շամադադեալ չոհանան ի վերայ մեր («Թղթերը», ԻԲ, «Առ վարդապետն Սարգիս՝ առաջնորդ ուխտին Սեւանայ», 67), — ապա կասկած չի կարող լինել, որ ԺԱ. դարում չիդարները չար ոգիներ էին համարւում։ Էջմիածնի ձեռագրատան (նոր) Թ. 582 ձեռագրի 125 ա էջում կարդում ենք. «...չիդարը եւ շահապետը եւ վիշապը եւ քաջը», որից նոյնպէս երեւում է, որ չիդարները չար ոգի էին համարւում։ Ըստ այսմ ընդհանուր առմամբ հաստատւում է Ալիշանի կարծիքը («Շիդարը. այսուք... դեւը էին»։ «Հին հաւատք», 219) եւ հերքում Անդրիկեանինը («Շիդարը... յամենայն դէպս դեւ մը չէ»։ «Բազմավէպ», 1906, էջ 59)։ Շիդար բառը յետագայում «դեւ» իմաստով լինում ածական՝ նոյնանիշը դառնալով ժողովրդական «դիւտտ» բառին, որի յաջորդ առումն է արդէն «խելագար» իմաստը (Դիւտտ» բառը տեսէք Ամատունի, 145—166, Աճառեան, «Գաւառական Բառարան», 279)։ Շիդար բառը Գր. Խալաթեանց Յայամաւորքի մէջ դարձել է Շիքար, իսկ ժողովրդական բարբառներից մէկում՝ չիքառ։ Վերջին ձեւը գտնում ենք Ալաշկերտցոյ մի առածի մէջ, որ անտեսուած է մնացել մինչեւ այժմ եւ որ հետեւեալն է.

«Յուշիկ քալեմ, կըսեն՝ կամկար,
Շուշուտ քալեմ, կըսեն՝ չիթառ»։

Առաժը մէջ բերող Աճառեանին ստոյգ յայտնի չէ բառի նշանակութիւնը, եւ նա տարակուսանքով (մի զոյգ հարցականով) բացատրում է. «խենթուկ կամ շտապո՞ղ?» («Գաւառական Բառարան», 828—829)։

Շիդար անունն կամ բառի վերոյիշեալ բացատրութիւններին մենք հակադրում ենք հետեւեալ ստուգաբանութիւնները։

Շիդարը կարող է լինել ասորաբարբառացոյ Շամիրամ-Իշտարը կամ, որ նոյնն է, Kaukabta-Աստղիկ-Իշտարը (ЭМИН, 20—21, «Դիցաբանութիւն Հայոց», «Բազմավէպ», 1897, էջ 356 ու Արեղեան «Հայ ժող. առասպելները», 516—517)։ Այս աստուած

ծուհին Արայի առասպելի մէջ հայ դիւցազ-
նին թշնամի է եւ չար, իսկ ժողովրդական
վէպի մէջ արդէն յատուկ Չար մակդիրն է
ստացել՝ կոչուելով Չար Աստղիկ (Կա-
նայեանց, Սասմայ ծուեր վէպի երեք փոփո-
խակ, էջ ԻԳ)։ Իշտարը հետեւեալմամբ կա-
րող էր դառնալ Շիտար-Շիդար։ Միակ
գեթուարութիւնն այն է, որ մինչդեռ Իշտարը
կին էր, Շիդարը տղամարդ է։ Սակայն հայ
ժողովրդական վէպի դիտական ուսումնա-
սիրութիւնը վաղուց լուծել է այս գեթուա-
րութիւնն՝ ապացուցելով, որ դիւցաբանա-
կան ու վիպական էակներին սեռափոխու-
թիւնը հնարաւոր է եւ կայ մեր վէպի թէ
թիւնը հնարաւոր է եւ կայ մեր վէպի թէ
հին ու թէ նոր փոփոխակների մէջ։ Արե-
հանը ցոյց է տուել, թէ Խորենացու Տար-
բան-Տարօն տղան մեր վէպի այն տարբե-
րակի մէջ, որ գտնում ենք արաբացի պատ-
մագիրի էլ-Վալիդու (748—823 թ. Յ.) մա-
տենում, դարձել է Տարօն անունով աղ-
տեանում, դարձել է Տարօն անունով աղ-
ջիկ, որ Սասնոյ հարան է։ Կանայեանցն էլ
իւր հերթին ապացուցել է, որ հին հայոց
Աստղիկ դիւցուհին ժողովրդական վէպի մէջ
դարձել է Պարոն Աստղիկ թագաւոր, իսկ
Բիւզանդիոյ կայսր Յովհաննէս Չմշկիկը
նոյն վէպի մէջ դարձել է Թագուհի՝ Չմշկիկ
Սուլթան անունով («Սասմայ ծուեր վէպի
երեք փոփոխակ», էջ ԻԳ—ԻԵ)։

Բայց Շիդար անունը կարելի է մի ու-
րիշ կերպ էլ ստուգարանել։ Պարսից ու
հայոց առասպելների մէջ չարութեան գլխա-
ւոր մարմնացումն Աթաշակն է, որի ա-
նունը հնագոյն ձեւն է Աթի-Դաշակ։
Նուան հնագոյն ձեւն է Աշակ (իզ),
Յայտնի է, որ հայերէնն ունի Աշակ (իզ),
(Խորենացի, Ա, իզ (իէ), 73 ծ., Ա, իէ (իզ),
74 ծ. եւ այլն, Թ. Արծրունի, Ա, է, 36—38,
Ա, Ե, 54, Գ. Մաղիստրոս, «Թղթեր», ՀԵ,
«Առ նոյն Մամիկոնեան», 216), որի հնա-
գոյն ձեւը կը լինէր Աշիդաշակ՝ Աթի-Դաշա-
կին համապատասխան։ Այս ծանօթ է
նաեւ աթաշաք, որ մեր ժողովրդը գործ
է ածում աթաշա (= վիշապ) բառի փո-
խարէն։ Ամատունի, 5 ունի «աթաշա,
աթաշաք (պարսկերէն էթաշաք), մեծ օձ
նշանակութիւն դնում է «վիթթարի, մեծ օձ
կամ մարդ». նոյն տեղ բերում է քաղաք
Սրուանձտեանցի «Մանանայից». — «Կոնս-
նայ ի՞նչ, մէկ աթաշաք դէպ մը պառկէ»։
«Էս մարթերը աթաշաք են» (Կանայեանց,
Սասմայ ծուեր վէպի երեք փոփոխակ», 108)։
«Մեզնում դեւ, վիշապ, աթաշա կամ աթ-

դահար իրար հետ սերտ կապուած են»
(Արեղեան, «Հայ ժող. առասպելները»,
348)։ Հմմտ. նաեւ Azdahar անունը (Justi,
54)։ Դիտելի է, որ ժողովրդի բերանում
Արտաշատը հնչում է Արդաշաք եւ Աս-
տուած—Ասպածն Աստուածածին բառի մէջ
դարձել է Ասպարածին, Ասվարածին, Աստ-
վարածին (Աճառեան, «Արմատական Բա-
ռարան», 580)։ Այս ձեւերի նմանութեամբ
Աշիդաշակը կարող էր արտասանուել
աճիԴԱՆ, այս էլ արաբարանութեամբ
դառնալ Շիդար (այս Շիդար կամ Շիթար,
Շիթար ու Շիթառ) ճիշտ այնպէս, ինչպէս
ԹԱՆԱՏԱՏԻ վանքի անունը դարձել է Թա-
նադի վանք («Վիմական տարեգիր», 154,
արձ. 1307 թ.՝ա)։

Մենք դերադասում ենք Շիդար ա-
նունն ու բառի այս երկրորդ ստուգաբա-
նութիւնը։

Մինչեւ այժմ մեր յիշած տարբերակ-
ների մէջ ամէնից շատ խօսուել է 1 քԱ ու
5 քԱ փոփոխակների մասին։ Ընդհանրա-
պէս անուշադրութեան են մատնուած Շի-
դարի զրոյցները, մինչդեռ առանց Արտա-
շադի ու Շիդարի զրոյցների յարաբերու-
թեան հարցը պարզելու անհնարին է ճիշտ
գաղափար կազմել այս առասպելի դարգաց-
ման ու հետեւաբար նաեւ էութեան մասին։
Յատկապէս անհրաժեշտ է շեշտել Թ. 4ի
խիստ կարեւոր լինելը, մի տարբերակ, որի
մէջ Արտաշադը բարի հայրն է, իսկ Շի-
դարը չար որդին։ Մեր կարծիքով Թ. 4ը
կարող է ելակէտ ու բանալի ծառայել Ար-
տաշադի ու Շիդարի զրոյցների պարզա-
բանութեան համար։

Այս զրոյցների յաջորդականութեան
մասին մեր գրականութեան մէջ երկու հա-
կադիր կարծիք կայ։ Սրանցից մէկի ար-
տայայտին է Գր. Խալաթեանցն, ըստ որի
առասպելի հնագոյն փոփոխակ պէտք է հա-
մարել հայկական Մեսիա բարի Արտաշադի
զրոյցը. չար Արտաշադինը յետագայում է
կազմուել քրիստոնէական մտապատկերների
ազդեցութեամբ¹։ Միւս կարծիքի հեղինակը
Մ. Արեղեանն է, որի աւելով հնագոյն չար
Մ. Արտաշադի առասպելն է, բարի Արտա-
շադինը յետոյ է ծագել եւ վերջում չարն
ու բարին խառնուել են իրար։ Արեղեան,
«Հայ ժող. վէպը», 354—376։ Նկատենք, որ

¹ Хацацянц, I, 316.

Արտաւազդի առասպելը քննելիս Արեղեանը բոլորովին չի չօգտւում Շիրդարի հարցը, եւ այս հաղամանքը միակողմանի է դարձնում նրա վերլուծութիւնը: Ինչ վերաբերում է Ստ. Կանայեանցին, ապա պէտք է ասել, որ սա թէեւ թուոյիկ խօսում է Շիրդարի մասին, բայց Արտաւազդի ու Շիրդարի զրոյցներին առնչութեան կամ թէ բարի ու չար դիւցադների առասպելների յաջորդականութեան հարցը չէ դնում: Կանայեանցի կարծիքով Արտաւազդի ու Շիրդարի զրոյցները նման լինելով՝ ազդել են իրար եւ չիթթուել, իսկ մասնաւորապէս Արտաւազդի բնաւորութեան երկուութիւնը բացատրւում է նրանով, որ առասպելը պահել է յիշողութիւններ թէ բարի հայ Արտաւազդների ու թէ չար-դեւ մար Արտաւազդների մասին («Անյայտ գաւառներ Հին Հայաստանի», 52 ու 119):

Ինչպէս երեւաց արդէն զրոյցների մեր կազմած ճիւղադրութիւնից, այս կէտում մենք համաձայն ենք Խալաթեանցի կարծիքին. հնագոյնը պիտի համարել բարի Արտաւազդի առասպելը. դիւցադման հետեւանքով է, որ կրակի աստուած Արտաւազդը դարձել է չար Արտաւազդ:

Վէճի լուծմանը շատ նպաստում է Արեղեանի այն ճիշտ բանաձեւը, թէ «մեր Արտաւազդի առասպելը նոյնն է, ինչ որ Մհերի առասպելը»¹: Եթէ Արտաւազդ = Մհեր (ու Ամիրան), իսկ Մհեր (ու Ամիրան) = Միհր-Միթրա, իսկ վերջինս միայն ու միայն բարի աստուած է, ապա տարակոյս չկայ, որ սկզբնական Արտաւազդը բարի աստուած կամ դիւցադն է եղել: Եթէ մենք նկատի առնենք նաեւ այն ժամանակաբանական կարգը, որով հանդէս են եկել Արտաւազդի առասպելի տարբերակները մեր դրականութեանմէջ, ապա կը նկատենք այն ուշադրաւ երեւոյթը, որ քանի գնում ենք դէպի հին դարերն, այնքան զրոյցի հերոսը բարի բնաւորութիւն ունի, քանի մօտենում ենք յետնագոյն դարերին, հերոսը չարանում է եւ դառնում անխառն դիւական, իսկ արանքում նա թէ բարի է ու թէ չար: Առասպելի փոփոխականների այսպիսի կանոնաւոր յաջորդականութիւնը չի կարելի դրանցման

պատահականութիւն համարել: Այս յաջորդականութիւնը հիւսն հետեւում է դիւցադման դարգացման:

Առասպելի հնագոյն տարբերակը Եզնիկի պատմածն է: Յետնագոյնները Շիրդար կամ չիրդար Արտաւազդի փոփոխականներն են: Միջին տեղը բռնում է Խորենացու տարբերակը, որի հետաքրքրականութիւնը մեծանում է նրանով, որ սրա մէջ գտնում ենք փոխանցման հանգոյցը՝ դրուած տաղաչափօրէն.

Ահա դիւցադման լակոնական ելակէտը:

«Վիշապադունք | դողացան | զմանուկն |
Արտաւազդ եւ դեւ | փոխանակ | եղին»: ¹

Ժողովրդական ստեղծագործութիւնը յետին թուով սրբադրում է առասպելը: Վիշապամարտ Արտաշեսի դաւակը չէր կարող վիշապամարտ չլինել կամ դեւ լինել. իսկական Արտաւազդը, բարի դիւցադն Արտաւազդը դողացում է. վիշապադունները նրան փախցրել են. նա գերի է դեւաստանում. նա կարող է եւ պէտք է ազատուի: Վիշապամարտ Արտաշեսի պալատում մեծացած եւ «ի ծննդենէ մոլեալ» արքայազնը բարի հօր զաւակը չէ, այլ տեղը դրած վիշապադն: Արեւամանուկին փոխարինել է դիւամանուկը: Սա՛ է, որ նախանձում է Արտաշեսին: «Զմանէ՛ երգիչքն Գողթան առասպելաբանեն այսպէս, եթէ՛»

«Ի մահուանն | Արտաշեսի | կոտորածք |
լինէին
Դժուարի | Արտաւազդ | ասելով | ցհայրն.
Մինչ | դու | զնացեր
Եւ գերկիրս | ամենայն | ընդ քեզ | տարար
Ես | աւերակացս | որպէս | թագաւոր
եմ»: ²

Այս դիւամանուկ Արտաւազդին է անիծում վիշապամարտ հայրն՝ օգնութեան կանչելով իւր մարտակից ու տարերքով իրեն հարազատ բարի ոգիներին-քաջներին.

¹ Խորենացի, Բ, կա, 192:

² Խորենացի, Բ, կա, 191—192. «Ի մահուանն Արտաշեսի ընդդէմ կոտորածք լինէին ըստ օրինի հեթանոսաց. դժուարի, ասեն, Արտաւազդ ասելով ցհայրն»՝ Նետում ենք ընդգծած բառերը: Ենթադրելով, որ պատմածն է, կարելի է հանել «Արտաշեսի» բառը՝ թողնելով սողն մէջ «բազում»-ը: Այս դէպքում վէպի տողը կը լինէ հետեւեալը.

«Ի մահուանն | նրն բազում | կոտորածք | լինէին»...

¹ Արեղեան, «Հայ ժող. առասպելներ», 366:

«Դու | յորս հեծցիս | յԱզատն ի վեր | ի
Մասիս,
Ջրեղ կալցին | քաջք տարցեն | յԱզատն
ի վեր | ի Մասիս,
Անդ | կայցես | եւ զլոյս | մի տեսցես»¹

Շարունակութեան մէջ հերոսի բոլոր
գծերը դիւական են կատարելապէս: Միակ
հետքը, որ մնացել է բարի Արտաւազդի
զրոյցից, սրբադան կենդանիներէ— շնորհ
ներկայութիւնն է: Դարբիններէ դերը հա-
մապատասխանեցրած է առասպելի նոր
ոգուն. ինչպէս Ջեւի կամակատար դարբին
Հեփեստոսը յունաց առասպելում կամ
Հրուդենին օգնող Կաէ դարբինը պարսից
առասպելի մէջ, հայ դարբիններն էլ, իբրեւ
հրապաշտօն ու հրազոր՝ էակներ, անշուշտ
բարի աստծու— լոյսի, ամբողջ ու կրակի
աստծու կողմը պիտի պահեն ընդդէմ դիւա-
ստծու հերոսի, ուստի եւ «բախեն զսալն, զի
զօրացին շղթայքն Արտաւազդայ»:

Տրամաբանօրէն փոխում է Արտա-
ւազդի երկրորդ ու վերջին ելոյթի բնոյթն
էլ: Նա, որի մասին ցաւելով ասում էին,
թէ «արգելեալ է ի դիւաց» եւ տենչանքով,
ցնծութեամբ ու «ի յոյս կապեալք» վիպեր-
դում, թէ «եւանելոց է եւ ունելոց դաշ-
խարհս», այժմ առասպելաբանում է, թէ
շղթայուած է քաջքերից, «արգելեալ կայ
յայրի միում» կապեալ երկաթի շղթայիւք
(յիշենք, որ երկաթը չարխափան է) ...
Ջանայ ելանել եւ առնել վախճան աշ-
խարհի»²:

Դիւացումը կատարեալ է: Վիշապա-
հայր Արգաւանի կատարի թշնամին եղել է
հայր Արգաւանի կատարի թշնամին, գլխաւոր
հարուստեան ահուկի մարմնացում, գլխաւոր
վիշապ: Հայկական Հրուդինը դարձել է
քաջքերից շղթայուած անմեռ Ափգահալ:

(Շարունակելի.)

ԹԱԴԵՆՍ ԱՌԴԱՆԵՐԵՆ

Երեւան:

Պ Ա Յ Մ Ա Կ Ա Ն

ՀՈԼԼԱՆԴԱՆԵՐԻ ՀԱՅԵՐԸ

ԺԶ—ԺԹ. ԴԱՐԵՐՈՒՄ

(Շարունակելի.)

Ը.

Առաջին հայ աղօթատունը Ամստերդա-
մում 1663ին: Եկեղեցու հիմնարկութիւնը
1713ին: Ամստերդամի վաճառականների աղեր-
սագիրը Աստուածատուր կաթողիկոսին: Եկեղե-
ցու նորոգութիւնը 1749ին: Պաշտամունքի դա-
դարումը 1806ին: Եկեղեցու վրայ իրաւասու-
թեան դատերը: Ռուսական կառավարութեան
միջամտութիւնը: Եկեղեցու վաճառումը 1874ին:
Կ. Պոլսեցի Մասէհեանների ժառանգական պա-
հանքը: Օսմանեան կառավարութեան միջամ-
տութիւնը: Հարցի փակումը:

Հոլանդայի եւ Թիւրքիայի մէջ կնքուած
1612ի դաշնագրի պայմաններից մէկն էլ այն
էր, որ երկու տէրութիւնները փոխադարձաբար
կրօնական ազատութիւն էին երաշխաւորում
իրենց հպատակներին: Շնորհիւ այս հանգա-
մանքի թրքական նաւահանգիստներից հեռոջե-
տէ սկսան Հոլանդա գալ առեւտրական նպա-
տակով ոչ միայն քրիստոնեաներ այլ եւ մահ-
մետականներ: Այն ժամանակ երբ հոռմէական
կաթողիկ դաւանութեան պատկանող եկեղեցա-
կաններն առանց հոլանդական կառավարու-
թեան յատուկ արտօնութեան չէին կարող Հոլ-
լանդա մտնել, թրքահպատակ հայերը իրաւունք
ունէին ազատօրէն քահանայ բերել տալ իրենց
համար Ամստերդամ:

Առաջին հայ քահանան, որ մեր Պատմու-
թեան շրջանում երեւացել է Հոլանդայում,
ոմն տէր Մարկոս Աբրահամեան է բայց նպաս-
տաւոր ձեւի տակ: Հոլանդական «Ընդհանուր
Նահանգների» (Staten Generaal) 1618 Օգոս-
տոս 28 թուով մի պաշտօնական որոշումը կայ,
որի համաձայն «Մարկոս Աբրահամ» հայաս-
տանցի քահանային եւ Տենեդոսի յոյն կոն-
ստանտինոյին յատկացվում է տաճական ֆլու-
րին իբրեւ ճանապարհածախք¹:

¹ Bronnen եւ այլ Heeringa-ի էջ 263:

¹ Խորենացի, Բ, կա, 192:

² Խորենացի, Բ, կա, 192: